

тагачасныя рэвалюцыйныя ідэалы. Часам узнікае цяжкасць пры ўжыванні наватвораў у кантэксте, калі асацыяцыя з апелятывам выразная (жыву ў *Трактары*, у *Кераміку*, у *Дзвігацелі*). У такім выпадку патрабуецца пашырэнне кантэксту (жыву ў вёсцы *Ферма*, *Шпалзавод*, у пасёлку *Трактар*, *Дзвігацель*, *Торфазавод*) [5, с. 79].

Літаратура

1. Багамольнікава, Н. А. Гідранімія басейна ракі Прыпяць у межах Гомельшчыны: аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук: 10.02.01 / Н. А. Багамольнікава. – Гомель, 1997. – 17 с.
2. Емельянович, В. М. Микропонимия северо-западной части Брестской области: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02. / В. М. Емельянович. – Минск, 1982. – 26 с.
3. Капылоў, І. Л. Тапанімія беларускіх дзелявых помнікаў XV– XVIII стст.: аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук: 10.02.01. / І. Л. Капылоў. – Мінск, 2001. – 20 с.
4. Ковалик, І. І. Словотворча будова украінської топоніміки / І. І. Ковалик // Питання українського мовознавства. Кн. 4. – Львів, 1960. – С. 137–143.
5. Лемцюгова, В. П. Беларуская айканімія. Лінгвістычны аналіз назваў населеных пунктаў Мінскай вобласці / В. П. Лемцюгова. – Мінск: Навука і тэхніка, 1970. – 354 с.
6. Лемтюгова, В. П. Топонимия Минщины: автореф. дис. ... канд. филол. наук / В. П. Лемтюгова. – Минск, 1966. – 24 с.
7. Смаль, Н. Р. Гідранімія і айканімія Пабужжа. Праблема ўзаемадзеяння: дыс. ... канд. філал. навук: 10.02.01 / Н. Р. Смаль. – Мінск, 1995. – 20 с.
8. Янушкевіч, С. А. Уласныя назвы населеных пунктаў Заходняй Гродзеншчыны: дыс. ... канд. філал. навук: 10.02.01 / С. А. Янушкевіч. – Гродна, 1998. – 195 с.

В. П. Рагойша,

доктар філалагічных навук,
прафесар кафедры тэорыі літаратуры БДУ

Вершавая структура Псалтыра

Завяршаючы сваё «Предъслобие в Псалтирь», Францыск Скарына напісаў: «Теже розделил есми вси псалмы на *стихи* [тут і далей выдзяленні курсівам наша. – *В. Р.*] по тому, яко ся в ыных языцех делить» [2, с. 24]. Пазней у «Предъсловиин доктора Франъциска Скорины с Полоцька во всю Бивлию рускаго языка» ён назваў нават колькасць гэтых «стихов»: «За ними [за кнігамі «Юдифи-вдовици» и «Есфири-царице». – *В. Р.*] суть песни царя Давыдовы, книги рекомые по-гречески Псалтирион, а по-еврейски – Тилим, еже имають в себе кафизм

двадзесць, псалмов полтораэта, *стишков* или *припелов* две тысеци и шэстьсот» [2, с. 14]. Увогуле, гаворачы пра Біблію, Ф. Скарына ў той жа прадмове да яе заўважае: «Восхоцеш ли пак учититя музыки, то ест певници, премножество *стихов* и *песней* светых по всей книзе сей знайдеши» [2, с. 10].

Такім чынам, не толькі ў Псалтыры мы сустракаемса са *сцїхамі* (ад грэч. *stichos* – рад, радок); іх, паводле Скарыны, «премножество» ва ўсёй Бібліі. Прычым, Скарына не першы выкарыстаў гэты тэрмін у старабеларускім пісьменстве. Яшчэ ў XII ст. былі вядомыя «Кирилла епископа Туровского *стиси...*» [гл. 1, с. 65]. Аднак што ж у часы Кірылы Тураўскага і Францыска Скарыны абазначала паняцце «сцїх»?

Выдатны рускі вершазнавец М. Гаспараў, гаворачы, што верш як маўленчая з’ява – гэта тэкст «павышанай важнасці, разлічаны на запамінанне і паўтарэнне», адначасова падкрэсліваў: «Само слова “стих” па-грэчаску значыць “рад”, яго лацінскі сінонім *versus* (адсюль “версіфікацыя”) значыць “паварот”, “вяртанне да пачатку рада”; а “проза” па-латыні азначае маўленне, “якое вядзецца проста ўперад”, без усялякіх паваротаў. Межы гэтых адрэзкаў агульнаабавязкова зададзены для ўсіх чытачоў (слухачоў) па-за моўнымі сродкамі: у пісьмовай паэзіі – звычайна графікай (разбіўкай на радкі), у вуснай – звычайна напевам ці блізкай да напеву аднастайнай інтанацыяй. Пры ўспрыманні тэксту свядомасць улічвае аб’ём адрэзкаў і прадчувае іх межы. Пацвярджэнне ці непацвярджэнне гэтага прадчування адчуваецца як мастацкі эфект» [4, с. 8].

У гэтым значэнні – як «рад» – слова «стих» прыйшло з грэчаскай у стараславянскую мову, а праз яе – і ў старажытнарускую (агульнаўсходнеславянскую), затым старабеларускую. Яно замацавалася найперш у сакральных тэкстах і там таксама стала азначаць «рад», «закончаная фраза». Так *сцїх* найперш разумеў і Францыск Скарына. Рады, закончаныя фразы, часам суплёт гэтых фраз у невялікія фразавыя перыяды ў розных літургічных тэкстах (малітвах, гімнаграфіі і інш.) на пісьме нярэдка выдзяляліся абзацамі, а ў вусным маўленні – паўзамі або «напевам ці блізкай да напеву аднастайнай інтанацыяй» (М. Гаспараў). У тэксце Бібліі кожны такі *сцїх* пачаў з часам нават нумаравацца. Ад *сцїха* ў літургічнай паэзіі, заснаванай на напевае (псалом, акафіст, канон, ікас, кандак, трапар і інш.), яшчэ ў Сярэднявеччы ўзнік цэлы шэраг вытворных слоў: «Стихера – название пяти учительных книг ветхого завета; название православного богослужебного песнопения»; «Стихирарь – богослужебная книга, сборник стихирь»; «Стиховня – название стихирь с запевом из псалмов Давыдовых» і інш. [гл.: 7, с. 514–515].

Падзел сакральнага тэксту на *сцixi* як асобныя кароткія выказванні з іх аднолькавым мелодыка-інтанацыйным малюнкам, падмацаваным сінтаксічным паралелізмам і аднолькавымі пачаткамі/заканчэннямі суседніх фраз, рэгулярны паўтор гэтых *сцixоў* запачаткавалі своеасаблівы рытм гэтак званага *малітваслоўнага (біблейскага) верша*. Узнік ён, па сведчанні М. Гаспарава, у часы Кірыла і Мяфодзія (IX ст.) як перайманне антыфонных сілабічных строфаў візантыйскага літургічнага верша, дзе кожнаму сілабічнаму радку адной страфы адпавядаў роўнаскладовы радок наступнага радка. Потым з Маравіі ён перайшоў у Балгарыю, з Балгарыі на Русь (X–XI ст.). Вось такім шляхам разам з хрысціянствам усходняга абраду, з Бібліяй, іншай богаслужбовай літаратурай малітваслоўны верш трапіў да ўсходніх славян, у тым ліку да беларусаў. Аднак са знікненнем у старажытнарускай мове (X–XII ст.) ераў (кароткіх галосных *ь* і *ь*) «роўнаскладовасць гэтых антыфонаў разбурылася і малітваслоўны верш ператварыўся ў падабенства чыста танічнага свабоднага верша без рытму і рыфмы, стаў абапірацца на сінтаксічны паралелізм і традыцыйныя анафары» [3, с. 24]. Праўда, нават у «чыста танічным свабодным вершы», як мы ведаем, рытм ёсць. Не кажучы пра малітваслоўны. Без рытму верша ўвогуле не бывае. І ў прозе ён прысутнічае ў выглядзе чаргаванне коланаў. Што да рытму малітваслоўнага верша, то, апрача чыста *моўных* рытмастваральных кампанентаў (паўтор аднолькавых ці аднародных лексем, граматычных форм, сінтаксічных канструкцый і інш.), у ім абавязкова ў наяўнасці і *маўленчы*, мелодыка-інтанацыйны, паколькі літургічны тэкст разлічаны найперш на вуснае выкананне.

Пацвярджэннем такога разумення *сцixа* як асобнага вянца ў цэлым паэтычным зрубе можа быць і выказванне Скарыны з яго прадмовы да перакладу кнігі «Іоў»: «Делится же сия книга на главы, а главы ся делять на *стихи*, по тому ж, яко и Псалтирь ся делить. Поченши от третия главы даже до остаточное вся сия книга стихами розделена ест, яко же чтучи поразумееш» [8, с. 9]. Гаворачы, што вернікі «чтучи поразумеють» *сцixi*, Скарына, несумненна, меў на ўвазе традыцыі літургічнай літаратуры, якая была даволі распаўсюджанай на ўсходнеславянскіх землях. *Сцix* для тагачаснага верніка, чытача гэтай літаратуры, у тым ліку Бібліі, тым больш святара, быў не ў навіну. Як мы згадвалі, да *сцixа* звяртаўся яшчэ Кірыла Тураўскі (XII ст.).

Вершаваны рытм увогуле мы разумеем як раўнамернае чаргаванне ў вершаваных радках (радах, абзацах) якіх-небудзь аднолькавых ці падобных моўных з’яў. Якія ж рытмастваральныя з’явы ў сакральным малітваслоўным вершы можна вылучыць? Найперш трэба яшчэ раз

падкрэсліць, што ў біблейскай паэзіі, у адрозненне ад свецкай *чытаемай* вершатворчасці, гаворка можа ісці найперш пра тэкст, які *гучыць*. Па слухным назіранні М. Грынчыка (які, зрэшты, малітвааслоўны верш лічыў «непаўнацэнным» вершам), «вызначальнай тут з’яўлялася суадпаведнасць паміж зместам тэксту і яго музычным афармленнем або распевам» [6, с. 144]. На гэта звяртаў увагу і сам Скарына ў сваёй «Малой падарожнай кніжцы»: «Стихеры на господи возвах покаяльные – глас 6 и на стиховни писаны суть на вечерни... Канон гробу господню гласа 1, певаемы со акафистом и в неделю на заутрени... Канон Предтечи, глас 2, творение Иосифа, певаемый со акафистом и на утрени...» [9, с. 101]. Разам з тым, разважаючы над асаблівасцямі біблейскай паэзіі, якія мяняліся з часам, прафесар П. Беркаў слушна звярнуў увагу на адну яе нязменную канстанту – «так званы parallelismus membrorum (“паралелізм членаў”), гэта значыць паралельнае развіццё ідэі ў паэтычнай “адзінцы” – вершы. Кожны біблейскі сціх звычайна складаецца з двух падзеленых цэзурой паўрадкоўяў, радзей – з трох частак. У першым выпадку паэтычная думка ці паэтычны вобраз, выражаны ў першым паўрадкоўі, атрымліваюць далейшае развіццё ў другім паўрадкоўі <...> Значна радзейшыя выпадкі паралелізму членаў, калі сціх складаецца з трох частак. У гэтым выпадку паралелізм абавязковы для першай і другой або для другой і трэцяй частак...» [10, с. 254–255].

Вось як гучыць Псалом 1 у перакладзе Францыска Скарыны:

Блажен муж, / иже не иде на совет нечестивых, / и на пути грешных не ста, / и на седалищи губитель не седе.

Но в законе господни воля его, / и в законе его поучится день и ночь.

И будеть яко древо / сажденно при исходящих вод, / иже плод свой дасть во время свое.

И лист его не отпадет, / и вся елика аще творить успеет.

Не тако нечестивый, не тако, / но яко прах, / его же взметае ветр от лица земли.

С его ранев скреснуть нечестивии на суд, / ни грешници в совет праведных.

Яко свесть господь путь праведных, / и путь нечестивых погыбнеть [2, с. 13–14].

Літаральна ўсе вышэй прыведзеныя намі *сціхі* выяўляюць гэтую асаблівасць малітвааслоўнага верша – паралелізм членаў. Нахіленымі рыскамі мы ўказалі на паўзы, што звычайна дзеляць *сціхі* на дзве часткі паводле вобразна выказаных у іх думак (праўда, тут у першым сціху – на чатыры, у трэцім і пятым – на тры). Перыядычны паўтор гэтых паўз, што

акрэсліваюць аднатыпныя мелодыка-інтанацыйныя комплексы, моцна ўплывае на стварэнне рытму малітваслоўнага верша, як і паўтор падобных сінтаксічных канструкцый (сказаў – складаназлучаных, з далучальнай сувяззю), асобных лексем (займеннікаў «его», злучнікаў «и» і інш.), анафарычных зачынаў.

Біблейскі тэкст у скарынаўскім Псалтыры надрукаваны так, як друкуюцца праязныя тэксты – паводле шырыні кніжнай старонкі. Сціхі ж аддзяляюцца адзін ад аднаго «тлустымі» кропкамі, размешчанымі не ўнізе, а пасярэдзіне радкоў. Вядомы даследчык творчасці беларускага першадрукара П. Уладзіміраў лічыў, што падзел Псалтыра на сціхі пры дапамозе кропак мог быць запазычаны Скарынам з рукапісных царкоўнаславянскіх тэкстаў XI–XVI стст. Як бы там ні было, успрымальнікі Бібліі добра разумелі сціхоўную матэрыю біблейскіх тэкстаў. Прыгадаем яшчэ раз заўвагу перакладчыка, выказаную ім у прадмове да кнігі «Іоў»: «Вся сия книга стихами розделена ест, – яко же, чтучи, поразумееш». Тое ж – і ў прадмове да ўсёй «Бібліі»: «Каждая глава делится на притчи, якобы на некие стихи или розделения, яже чтучи поразумееш». Сапраўды, чытачы Бібліі, «разумелі» добра, дзе ў тэксце сціхі і як іх трэба выконваць.

П. Беркаў, спыніўшыся на канкрэтных выказваннях Скарыны, дзе фігуруюць паняцці «стих» і «песня», прыйшоў два высновы: «У разуменні Скарыны прыкметай паэтычнага стылю Бібліі з’яўляюцца вершы (“стихи”) і песні. Гэта, відаць, не супрацьпастаўленне, а адрозненне па характару выканання: песні, якія таксама складаюцца з вершаў (“стихов”), спяваюцца; проста вершы (“стихи”) – чытаюцца» [10, с. 254]. На жаль, у сённяшняй практыцы перакладу Псалтыра на беларускую мову звычайна не ўлічваецца сціхоўнасць псалмоў цара Давіда, якія то спяваюцца, то выконваюцца рэчытатывам, што адрознівае *сціхі* (і па назве, і па сутнасці) ад *вершаў* (у цяперашнім разуменні). Першым выданнем Псалтыра, у якім улічана сціхоўнасць псалмаспеву і дзе асобныя сціхі надрукаваны не ў выглядзе праязнага тэксту, а вершаванага (радкімі, раздзеленымі міжрадкавымі паўзамі), з’явілася выданне, падрыхтаванае У. М. Завальнюком, М. Р. Прыгодзічам і В. К. Раманцэвіч [5]. Як нам падаецца, гэтае выданне можа стаць узорным не толькі адэкватнасцю перакладу першакрыніц, сваёй выдатнай беларускай літаратурнай мовай, але і перадачай вершавай (сціхоўнай) структуры асобных псалмоў. Пра што, дарэчы, сведчыць і пераклад Псалма 1, які мы прыводзілі ў інтэрпрэтацыі Францыска Скарыны і якім закончым нашы развагі:

Два шляхі чалавека

1. Шчаслівы чалавек,
які не ходзіць на нараду да бязбожных
і не ўзыходзіць на шлях грэшных,
і між насмешнікаў не засядае;
2. але ў законе Госпада асалода яго,
над законам разважае ўдзень і ўночы.
3. Ён будзе як дрэва,
пасаджанае каля воднага патоку,
якое плод прыносіць у свой час,
і лісце якога не вяне,
а ўсё, што ён робіць, яму ўдаецца.
4. Не такі лёс бязбожных:
яны як мякіна,
што разносіцца ветрам.
5. Таму бязбожныя не выстаюць на судзе,
а грэшнікі – на сходах Святых.
6. Бо ведае Гасподзь шлях справядлівых,
а дарога бязбожных загіне. [5, с. 40]

Літаратура

1. Анталогія даўняй беларускай літаратуры: XI – першая палова XVIII стагоддзя / А. І. Богдан [і інш.]; навук. рэд. В. А. Чамярыцкі. – Мінск: Бел. навука, 2003. – 1016 с.
2. Біблія: факсімільнае ўзнаўленне Бібліі, выдадзенай Ф. Скарыною ў 1517–1519 гг. У 3 т. Т. 3. – Мінск: БелЭ, 1991. – 808 с.
3. Гаспаров, М. Л. Очерк истории русского стиха. Метрика, ритмика, рифма, строфика / М. Л. Гаспаров. – М.: Наука, 1984. – 320 с.
4. Гаспаров, М. Л. Очерк истории европейского стиха / М. Л. Гаспаров. – М.: Наука, 1989. – 304 с.
5. Псалтыр / складальнікі: У. М. Завальнюк, М. Р. Прыгодзіч, В. К. Раманцэвіч; пад агул. рэд. М. Р. Прыгодзіча, У. М. Завальнюка. – Мінск: Рымска-Каталіцкі прыход Святога Сымона і Святой Алены, 2017. – 404 с.
6. Спадчына Скарыны: зб. матэрыялаў першых Скарынаўскіх чытанняў (1986) / укл. А. І. Мальдзіс; уступ. слова І. Я. Навуменкі. – Мінск: Навука і тэхніка, 1989. – 318 с.
7. Срезневский, И. И. Словарь древнерусского языка: в 6 т. Репринтное издание / И. И. Срезневский. – М.: Книга, 1989. – 3 т. – 1 ч. (Р-С).

8. Францыск Скарына і яго час: энцыкл. давед. / рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: БелСЭ, 1988. – 608 с.

9. Францыск Скарына. Творы: прадмовы, сказанні, пасляслоўі, акафісты, пасхалія / Скарына Францыск; уступ. арт., падрыхт. тэкстаў, камент., слоўнік А. Ф. Коршунава, паказальнікі А. Ф. Коршунава, В. А. Чамярыцкага. – Мінск: Навука і тэхніка, 1990. – 208 с.

10. 450 год беларускага кнігадрукавання / АН БССР; рэдкал. К. К. Атраховіч (Кандрат Крапіва) [і інш.]. – Мінск: Навука і тэхніка, 1968. – 436 с.